

ВПЛИВ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКА (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Б. КОСМОВСЬКОЇ «БУБА» ТА Й. ЯГЕЛЛО «КАВА З КАРДАМОНОМ»)

У роботі розглянуто проблему відображення гендерних стереотипів у підлітковій літературі. З'ясовано зміст поняття «фемінність» та «маскуліність». Виокремлено групи стереотипів та їх негативні ефекти. Проаналізовано проблему статево-рольової соціалізації, пошуку себе у підлітковій літературі на матеріалі творів Б. Космовської «Буба» та Й. Ягелло «Кава з кардамоном». Представлено результати дослідження щодо визначення характеристики гендерних рис в уявленні сучасних підлітків.

Ключові слова: гендер, гендерні стереотипи, фемінність і маскуліність, підліткова література.

В работе рассмотрена проблема отображения гендерных стереотипов в подростковой литературе. Выяснено содержание понятия «феминность» и «маскулинность». Выделены группы стереотипов и их негативные эффекты. Проанализирована проблема полоролевой социализации, поиска себя в подростковой литературе на материале произведений Б. Космовской «Буба» и И. Ягелло «Кофе с кардамоном». Представлены результаты исследования по определению характеристики гендерных черт в представлении современных подростков.

Ключевые слова: гендер, гендерные стереотипы, феминность и маскулинность, подростковая литература.

The article deals with the problems of gender stereotypes in teen's literature. The concepts of "femininity" and "masculinity" are determined. The groups of stereotypes and their negative effects were examined too. The problem of sex-role socialization, finding themselves in teen's literature analyzed on the base of B. Kosmovska's "Buba" and J. Jagiello's "Coffee with cardamom". The author of the article also presents the results of research concerning gender definition in imagination of modern teenagers.

Key words: gender, gender stereotypes, femininity and masculinity, teen literature.

Перед школою XXI століття стоїть нелегке завдання – формування розвиненої особистості, яка б могла ефективно взаємодіяти в соціумі, швидко адаптуватись до нових умов, бути результативною у власній діяльності, але попри все – вміло співпрацювати із людьми різних гендерних характеристик. Саме підліткова література – одна із основних агентів впливу на формування гендерної ідентичності підлітка. Паралельно із дешифруванням прихованого змісту твору читач свідомо чи несвідомо отримує безмежний матеріал для виховання/самовиховання, зокрема гендерного.

«Читаючи твір, юнаки й дівчата мають удосконалити свою гендерну культуру, уникаючи будь-якої дискримінації щодо представників протилежної статі», – зазначає Л. Мозгова [10, с. 5]. «Особистісний зміст тексту може стати константним для певного випадку і певного часу, і буде використовуватися у подальшому як аналогія» [7, с. 39]. Саме постмодерна література

відповідає потребам та інтересам сучасного покоління, хоча потребує ретельної підготовки учнів до її критичного переосмислення. Тому вважаємо актуальним огляд даної проблеми на матеріалі творів Б. Космовської «Буба» та Й. Ягелло «Кава з кардамоном».

Отже, метою цієї статті є: розкрити поняття «гендер», «гендерний стереотип»; з'ясувати зміст поняття «фемінність» та «маскуліність»; виокремити групи стереотипів та їх негативні ефекти, проаналізувати проблему статево-рольової соціалізації, пошуку себе у творах підліткової літератури на матеріалі творів Б. Космовської «Буба» та Й. Ягелло «Кава з кардамоном»; висвітлити результати дослідження щодо визначення характеристики гендерних рис в уявленні сучасних підлітків.

Проблеми гендерної ідентифікації підлітків, організації гендерного виховання порушуються в базовій літературі з гендерології: праці Л. Булатової,

Є. Герасимової, Н. Дерій, Є. Здравомислової, К. Корсака, В. Кравця, О. Кривошия, О. Луценко, С. Матюшкової, Л. Смоляр, В. Суковатої, Н. Троян, Л. Харченко, С. Павличко, Т. Гундорової, В. Агеєвої, Н. Зборовської, І. Дробот та інших. Гендерні аспекти соціалізації активно розробляються в аналітиці В. Гайдено, Т. Говорун, Т. Голованової, О. Кікінежді, О. Кіз, О. Плахотник та ін.

Результатом ефективної гендерної інтерпретації художнього тексту є високий рівень сформованості гендерної культури старшокласників. Тому робота з текстом, на нашу думку, має ставити за мету формування наступних її структурних компонентів: пізнання гендерного «Я»; критичне переосмислення існуючих у суспільстві гендерних стереотипів; гендерне визначення; удосконалення знань, умінь, навичок щодо взаємовідносин із протилежною статтю; первинне оприявлення гендерної чутливості у взаємовідносинах із чоловіком/жінкою; рефлексія отриманих гендерних знань; моделювання власної гендерної позиції у світі; проектування паритетної свідомості на інтеракцію зі світом; передача зразкового гендерного досвіду майбутнім поколінням [3, с. 313].

Поглиблене осмислення окресленої проблематики потребує ґрунтовної термінологічної системи, що може бути змодельована на підставі різних джерел. Так, гендер – поняття полісемантичне: його тлумачать як соціальну статтю (сукупність поведінкових норм та позицій, що асоціюються з особами жіночої або чоловічої статі); як вимір соціальних відносин, усталених у певній культурі; як процес конструювання чоловічого або жіночого суб'єкта; як систему, оскільки гендер – соціально сконструйована нерівність за ознакою статі [1].

Психолог Ш. Берн тлумачить гендер як соціально-біологічну характеристику, за допомогою якої люди дають визначення поняттям «чоловік» і «жінка» [2].

Дослідниця Г. Хасанова зосереджує увагу на соціальному аспекті трактуванні гендеру, наголошуючи на тому, що це соціальний конструкт, набір характеристик, визначених культурою суспільства, яка ідентифікує соціальну поведінку чоловіків і жінок та взаємини між ними [16].

Важливим для розуміння гендеру є поняття гендерних ролей – один із видів соціальних ролей, набір очікуваних зразків поведінки (гендерних норм) чоловіків і жінок [12].

Розглядаючи проблему статевої поведінки підлітків, слід зазначити, що на її формування впливають також і гендерні стереотипи. Зокрема, українське суспільство ще й досі лишається переважно патріархальним, в якому вищі вимоги висуваються до поведінки чоловіків, котра має відповідати маскулінному стандарту. Та нині, порівняно з минулим століттям, стандарти статевої поведінки жінок суттєво змінилися. Тепер вони не так чітко окреслені, як раніше, та виражаються в різних варіантах маскулінізації статевої поведінки жінок. Наприклад, дівчата віддають перевагу одягу типу «унісекс», захоплюються бойовими мистецтвами, більше турбуються про кар'єру, ніж про родину (середній вік нареченої зараз складає 25 років, тоді як ще кілька

років тому – 20-23 роки. Чоловіки вирішують створити родину у 28-29 років) [5].

У контексті наукового пошуку варто докладніше з'ясувати поняття стереотипу, що трактують як спрощений, схематизований, звичний канон думки, зразок поведінки.

Гендерний стереотип – це один із видів соціальних стереотипів, що заснований на уявленнях про маскуліне і фемінне та їхній ієрархії, які прийняті в суспільстві. Як зазначає Л. Шпанер, часто гендерні стереотипи вирізняються сексизмом щодо жінок [13]. За визначенням А. Денисової, сексизм – це ідеологія та практика дискримінації людей за ознакою статі, що базується на установках або переконаннях, відповідно до яких жінкам (рідше чоловікам) приписують певні якості [12].

Гендерні стереотипи є невід'ємними атрибутами повсякденного мислення, самоусвідомлення та взаємодії індивідів у соціальному просторі. Варто зазначити, що вони також є важливою складовою і базою соціалізації, адже за умов відсутності усталених уявлень людині довелося б пізнавати всі речі заново, що, в принципі, неможливо за умов сьогоденного суспільного устрою – інформаційного суспільства.

Існують різні теорії стосовно формування гендерних стереотипів. Але зважаючи на тематику нашої роботи доречним є поділ гендерних стереотипів з огляду на їх суть і період функціонування в мові. Тому можна поділити їх на:

1) традиційні стереотипи мають давню історію вживання і транслюють вікові уявлення народу про характер і призначення чоловіка та жінки у соціумі (наприклад, жінка-берегиня домашнього вогнища, чоловік-годувальник сім'ї, номінативи «сильна стаття», «слабка стаття» тощо);

2) нові з'явилися в мові відносно недавно і спираються на сьогоденні реалії життя та нову предметність (наприклад, стереотипи відносно пристрасті жінок до покупок, до фанатичної погоні за модою тощо);

3) актуалізованими називаємо традиційні стереотипні найменування, синхронізовані у сучасний дискурс з урахуванням нових семантичних характеристик (партнерські стосунки між чоловіками та жінками, лексичні пари самка-самець, принц-принцеса та ін.) [11, с. 69].

Гендерна ідентичність полягає у переживанні людиною відповідності гендерним ролям і ставить на перше місце соціокультурні параметри категорій «чоловіче» і «жіноче», відповідно до яких людина ідентифікує себе з конкретною гендерною групою та конструює свою ідентичність як представник чоловічої або жіночої статі. Тобто маскуліність і фемінність можемо визначити як змістові складові гендерної ідентичності.

Педагогами та психологами (Т. Говорун, О. Кікінежді, О. Кіз, В. Кравець) доведено, що гіперфемінність та гіпермаскуліність є непродуктивними моделями та породжують низку проблем у соціальному функціонуванні людини [5, с. 60].

Актуальними для процесу гендерної ідентифікації підлітків вважаємо підліткові романи Б. Космовської «Буба» та Й. Ягелло «Кава з кардамоном». «Буба»

Б. Космовської – книга про життя польської шістнадцятирічної дівчинки, яку всі кличуть Бубою, хоча її справжнє ім'я – Агнешка. Вона мешкає разом із «зірковими» батьками (мама – відома письменниця, яка пише жіночі романи, тато – ведучий телепрограми про людські долі) та дідусем Генриком, який усі гроші програє в спортлото та захоплюється картами. Роман наповнений різноманітними колоритними персонажами: подружжя Маньчаків, які живуть у своє задоволення, старша сестра Буби Ольга та її син, хатня робітниця Барташова, подруга Агата. «Кава з кардамоном» оповідає про десять місяців із життя 15-річної гімназистки Лінки. У романі кожен живе у своєму світі: мати раптово їде закордон, дівчинку оточують бабусі в намаганні вберегти її від сімейних таємниць, турботливий, хоча й розгублений зникненням дружини, вітчим, молодший братик Кай. А крім сім'ї – складні стосунки із подругою Наталією, нова дружба, перше кохання. «Це історія про любов та фотографії, любов до фотографії, а також про підлітків, яких вже, на жаль, не захистиш від проблем реального світу. Тому треба вчитися жити у ньому, вміти пробачати і сприймати речі такими, якими вони є». [8].

У творах Б. Космовської «Буба» та Й. Ягелло «Кава з кардамоном» головні героїні – дівчата-підлітки, які поєднують андрогінні риси. С. Бем назвала андрогінність «не протиставленням жіночості та мужності, а їхньою інтеграцією, їхньою двоєдністю» [15]. Буба – шістнадцятирічна дівчина, яка не вирізняється чіткими зовнішніми фемінними рисами: «Буба була ані не дуже вродливою, ані негарною. Не була надто високою, хоча низенькою її теж не назвеш. Можна було б сказати, що вона товста, проте насправді гладкою вона також не здавалася» [9], носить джинси і мартенси, грає у бридж з дідусем, але попри те, вона чітко проявляє жіночні риси у певних ситуаціях, хоча сама ще цього не усвідомлює. Як-от прихід Адася в гості: «Вилила на голову трохи маминих парфумів і придивилась до свого відображення в дзеркалі. Три прищі лише на мить затьмарили її радість» [9].

П'ятнадцятирічна гімназистка Лінка – героїня роману Й. Ягелло «... не належала до дівчат, у чий шафак висять обшиті атласом вішалки, а на них – безліч сукенок. На жаль, у її гардеробі панували джинси, футболки і светри». [14] Поступово Халіна шукає себе, як особистість і як юнка: «Вона довго думала чи дзвонити до того хлопця... Віднедавна Лінка частіше роздивлялася себе у дзеркалі. Звідти на неї дивилося золотаве від сонця обличчя з явно завеликими вустами і носом. Але ж очі у неї, здається, були гарні? Зателефонувала через два тижні» [14].

Крім звичного набору патернів поведінки підлітки засвоюють і негативні аспекти гендерних стереотипів, котрі мають деструктивний вияв.

– По-перше, гендерні стереотипи в суспільстві функціонують як стандартизовані уявлення щодо моделей поведінки і рис характеру, які відповідають поняттям «чоловіче» та «жіноче». Така категоричність може зашкодити розвитку нових явищ, які з'являються в суспільстві. В романі Б. Космовської можна віднайти такі стандартизовані моделі поведінки, які заперечуються головною героїнею шляхом розмов із

близькими: «Бубо, як я виглядаю?.. У мене важлива зустріч. Я зовсім про неї забула... Від цієї розмови залежить доля моїх трьох, та що я кажу, чотирьох останніх книжок, а отже й твої канікули в Греції», «Саме так! – триумфував дідусь. – Він її лупцює задля профілактики й домагається найкращих результатів у будинку».

– По-друге, гендерні групові стереотипи спрямовані перш за все на досягнення необхідних умов існування для більшості. При цьому представник певного гендеру буває змушений підпорядкувати власні інтереси колективному, незважаючи на особистісні позастатеві якості та переконання. Так Буба розмірковує над тим, чи варто слухати подругу, яка у вирі модних тенденцій радить головній героїні підлаштуватись під загальні рамки: «Ця пачка «Мальборо», яка випала в Йольки з її іспанської торбини, теж, мабуть, не випадково. Вона мені сказала, що на моєму місці не розлучалася б із сигаретою, доки стрілка на вагах не зупинилася б там, де треба. А хіба відомо, де ця стрілка повинна зупинитися?».

– По-третє, відтворення гендерних стереотипів у незмінному вигляді може здійснюватися протягом тривалого часу в різних індивідів та спільнот. А така ситуація призводить до уповільнення прогресивних перетворень у соціумі, які так чи інакше торкаються життєтворчості обох гендерів та їхньої взаємодії. Цю проблему чітко прослідковуємо в романі Й. Ягелло: «Між іншим, тобі не здається, що школа нас обмежує? Ти малюєш, я фотографую, а в школі воно нам ні до чого».

– По-четверте, наявність гендерного стереотипу стосовно того, що є публічною та приватною сферою призводить до замовчування антисоціальних, протиправних дій. Лінка не розповідає про події, які сталися із нею у фотостудії, адже вважає це особистою проблемою, яку сама і вирішує: «Що ти собі уявляєш? – грубо сказав він. – Що отримаєш щось задурно. Тут тисячі таких, як ти, пхаються в усі вікна й двері. Це бізнес, а не дитячий садок».

– По-п'яте, соціальні очікування відносно певної статі, формують у жінок та чоловіків соціально схвалюваний стиль поведінки. [4, с. 30]. Головна героїня роману «Кава з кардамоном» зустрічається із проблемою, коли люди щось роблять, «бо так треба». І така поведінка притаманна представникам обох статей різного віку і соціального статусу: «Бабця наче й сучасна, але перед святами теж втрачає здоровий глузд, ніби в повітрі літає якийсь вірус. Проявами хвороби є цілковита відсутність інших тем, окрім каштунів, миття підлоги, купування подарунків, і ще печіння, смажіння до повної знемоги».

На базі ЗОШ I-III ступенів № 18 міста Івано-Франківська було проведено експериментальне дослідження щодо формування гендерних стереотипів підлітків засобами художньої літератури. У дослідженні взяло участь 50 учнів, що навчаються у 9-11 класах. З них дівчат – 26, хлопців – 24.

Для них було підібрано групу запитань, які були спрямовані на визначення характеристики гендерних рис в уявленні сучасних підлітків, їх асоціацій з героями творів для підлітків, виокремлення найбільш яскравих рис.

Отримані результати.

Характеристика гендерних рис в уявленні сучасних підлітків

	Хлопці		Дівчата	
	Риси, притаманні «справжньому чоловіку»	Риси, притаманні «справжній жінці»	Риси, притаманні «справжньому чоловіку»	Риси, притаманні «справжній жінці»
1.	мужність (15 учнів)	доброта (11 учнів)	мужність (17 учениць)	доброта (13 учениць)
2.	фізична сила (8 учнів)	привабливість (9 учнів)	доброта (11 учениць)	розум (11 учениць)
3.	розум (7 учнів)	вірність (7 учнів)	розум, вірність (по 10 учениць)	вірність (10 учениць)
4.	хорообрість (6 учнів)	скромність, розум, чесність (по 5 учнів)	ввічливість, хорообрість (по 8 учениць)	ніжність (8 учениць)
5.	комунікабельність (5 учнів)	жіночність, працьовитість (по 4 учня)	щирість, чесність (по 7 учениць)	щирість, жіночність (по 7 учениць)
6.	доброта, гордість, справедливість, чесність (по 4 учня)	ніжність, щоб вміла готувати (по 3 учня)	почуття гумору, розсудливість, фізична сила, ніжність і повага до жінки, турботливість, впевненість у собі (по 4 учениці)	привабливість (5 учениць)
7.	серйозність, ввічливість, турботливість, почуття гумору, шляхетність (по 3 учня)	мудрість, дбайлива, гордість, почуття гумору (по 2 учня)	самостійність, скромність, привабливість (по 2 учениці)	чесність, терпеливість (по 4 учениці)
8.	романтичність, рішучість (по 2 учня)	любов до дітей (1 учень)	брутальність, креативність, щедрість (по 1 учениці)	гордість, ввічливість, жіноча мудрість, працьовитість (по 3 учениці)
9.	повага до жінки, брутальність (по 1 учню)			впевнена у собі, розсудливість, турботливість, скромність (по 2 учениці)
10.				енергійна, почуття материнства, почуття гумору, реалізм, хорообрість (по 1 учениці)

Крім того, учням було запропоновано відповісти на запитання: «Про кого (що) повинен писати письменник чоловік? Про кого (що) повинна писати письменниця-жінка?»

	Дівчата		Хлопці	
	Про кого (що) повинна писати письменниця-жінка?	Про кого (що) повинен писати письменник-чоловік?	Про кого (що) повинна писати письменниця-жінка?	Про кого (що) повинен писати письменник-чоловік?
1.	романи про кохання (17 учениць)	про життя, про кохання (по 8 учениць)	про чоловіків (7 учнів)	про жінок (6 учнів)
2.	те, що цікаве чи близьке, про природу (по 3 учениці)	про жінок (6 учениць)	про кохання, романтичні жіночі історії (по 4 учня)	про те, що хоче (5 учнів)
3.	фантастику, життєві історії, про непоборність жіночого духу (по 2 учениці)	те, що цікаве чи близьке (3 учениці)	про те, що хоче, про природу, про сім'ю (по 3 учня)	про пригоди, про людей, про героїв, випадки з життя чи історії (по 3 учні)
4.	про свої мрії, про сім'ю, детективи, про людей, про психологію жінок, про свою творчість (по 1 учениці)	детективи, романи (по 2 учениці)	життєві історії (2 учня)	про країну, про своє життя, про природу (по 2 учні)
5.		про автомобілі, про свою творчість, про психологію чоловіків, фантастика, про пошуки свого призначення у світі, про стосунки між статями в розумінні чоловіка, про пригоди (по 1 учениці)		про свою творчість (1 учень)

Отже, дівчата виділяють основною тематикою творів письменників-чоловіків – твори про життя та про кохання, письменниць-жінок – романи про кохання. Хлопці ж лейтмотивом творів письменників-чоловіків вважають стосунки із жінками, письменниць-жінок – стосунки з чоловіками.

Проте результат гендерного виховання не завжди залежить від представлені у художньому творі патріархатної/матріархатної/гендерної картини світу, а визначається правильно організованою роботою з текстом на уроці чи вдома. «Система занять з української літератури, у контексті яких апробується гендерна модель навчання і виховання, має сформулювати потребу в рефлексії гендерного «Я»; усвідомлення неефективності, навіть руйнівного характеру фемінності, гендерних стереотипів, пригнічення бажань, мимовільних еротичних зв'язків, подружньої зради, гендерного насильства; визначення учнями власної гендерної позиції через співвіднесення себе та «Я» художніх персонажів; сформованість потреби в підтримці близької людини в складній ситуації; уміння толерантно розв'язувати гендерні конфлікти через моделювання схеми ідеальних взаємовідносин персонажів; перенесення отриманих знань у реальне життя; оцінку ступеня їх ефективності; потребу в корекції гендерних навичок та практичному застосуванні художніх знань у реальному житті» [3, с. 313].

Отже, у способі життя суспільства часто або перебільшуються, або нівелюються розходження між статями. Досягнення позитивного ефекту гендерної соціалізації відбувається засобами підліткової літератури. Можна зробити висновок, що в уявленні сучасних підлітків до маскулітних рис належать: фізична сила, надійність, мужність, рішучість. До переліку винятково

фемінних рис учні відносять такі: скромність, ніжність, жіночність, співчутливість, м'якість, довірливість, турботливість, любов до дітей. До переліку рис, які можна прийняти як андрогінні, увійшли: впевненість у собі, почуття гумору, щирість, турботливість, привабливість, розсудливість.

Романи польських письменниць Барбари Космовської «Буба» та Йоанни Ягелло «Кава з кардамоном», окрім типових гендерних патернів поведінки дорослих та підлітків, пропонують читачеві ще й погляд на проблеми нового, сучасного типу стосунків у родині та його впливу на гендерну ідентифікацію особистості. Лінка – переосмислює власне ставлення до оточуючих, заново будує особисті переконання і вчиться жити в дорослому світі, де не так легко зберегти себе і вічні цінності. Буба – повинна бути дорослою у будинку, де вся сім'я вередує і потребує до себе уваги, адже саме вона є тією основою, яка єднає родину. Проте, кризь усю цю «дорослість» де-не-де помітно звичні підлітково-дівчачі проблеми, котрі і підводять дівчину до її ідентифікації як особистості, як представника певних гендерних характеристик. Обидві героїні проживають один із етапів дорослішання, в умовах яких, звісно, було б легше бути хлопцем чи поводитись як хлопець (про що свідчить любов до «чоловічого» одягу, манери поведінки, захоплення). Але пройшовши кризовий період дівчата набувають фемінних рис не втрачаючи маскулітних. Саме так Лінка і Буба проходять процес гендерної ідентифікації без засвоєння стереотипів в межах одного гендеру, а набувають рис найбільш гнучкої поведінки в суспільстві – андрогінної, яка вбирає в себе все краще з обох статевих ролей і позитивно впливає на соціальний та психологічний стан людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агєєва В. Основи теорії гендеру : навчальний посібник [Електронний ресурс] / В. Агєєва, Л. Кобилянська, М. Скорик. – К. : «К. І. С.», 2004. – 536 с. – Режим доступу : www.ukraine2015.org.ua/img/library/o_t_genera_maket.pdf.
2. Берн Ш. Гендерная психология [Електронний ресурс] / Ш. Берн. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – Режим доступу : http://www.koob.ru/books/the_social_psychology_of_gender.
3. Бутурлим Т. Художній текст як засіб формування гендерної культури старшокласників / Т. Бутурлим // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії». – К., 2011. – С. 313–317.
4. Вілкова О. Ю. Конструктивні та деструктивні вияви гендерних стереотипів / О. Ю. Вілкова // Український соціум. – 2004. – № 3 (5). – С. 28–33.
5. Говорун Т. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : [навчальний посібник] / Т. Говорун, О. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. – 1999. – 384 с.
6. Говорун Т. В. Гендерна психологія / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 308 с.
7. Гудінова І. Л. Проблема розуміння тексту у психологічній герменевтиці / І. Гудінова // Нові технології навчання : [наук.-метод. зб. / кол. авт.]. – К. : Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2008. – Вип. 52. – С. 34–40.
8. Деркачова О. 230 гр радості [Електронний ресурс] / О. Деркачова. – Буквоїд, 2013. – Режим доступу : <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2013/04/11/081024.html>.
9. Космовська Б. Буба : [роман] / Б. Космовська ; [пер. з пол. Божени Антоняк]. – Львів : Урбіно, 2011. – 240 с.
10. Мозгова Л. Взаємозв'язок шкільного літературознавства і гендерної психології / Л. Мозгова // Дивослово. – 2007. – №7. – С. 5–8.
11. Слінчук В. В. Соціальна типізація гендерних стереотипів у мові ЗМІ / В. В. Слінчук // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2004. – Т. 17. – С. 67–74.
12. Словарь гендерных терминов / [под ред. А. А. Денисовой / Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М. : информация XXI век, 2002. – 256 с.
13. Шпанер Л. Образ жінки у телерекламі: погляд психолога [Електронний ресурс] / Л. Шпанер // Український жіночий рух : здобутки і проблеми. – 2002. – Вип. 1. – С. 152–161. – Режим доступу : www.mediakrytyka.info/?view=77.
14. Ягелло Й. Кава з кардамоном : [роман] / Й. Ягелло ; [пер. з пол. Б. Антоняк]. – Львів : Урбіно, 2013. – 240 с.
15. Bem S. Sex role adaptability – one consequence of psychological androgyny [Електронний ресурс] / S. Bem // J. of Pers. and Soc. Psychol. – 1975. – № 31. – P. 634–643. – Режим доступу : <http://psych.cornell.edu/sites/default/files/Sex%20role%20adaptability.pdf>.
16. Khassanova G. Women in Democratic Institutions in Kazakhstan [Електронний ресурс] / G. Khassanova. – Режим доступу : <http://www.policy.hu/khassanova/index.html>.